

Ekonomická transformace Ruska

Vladimír Paňkov

Po rozpadu SSSR koncem roku 1991 nastaly v ekonomice i v ostatních sférách společenského života Ruské federace hluboké, ve své podstatě revoluční změny, které se projeví především v zásadní změně vlastnických vztahů výrobních prostředků. Pro mnohé pozorovatele na Východě i na Západě nepozorovaně prošla Ruská federace možná už větší kus cesty k tržní ekonomice a z hlediska stupně rozvoje mechanismů tržního hospodářství patří dnes ke skupině nepokročilejších reformních zemí, k nimž se zpravidla řadí též Česká republika, Maďarsko, Polsko, Slovensko, Slovinsko¹ a pobaltské země.

Přítom však pokrok na cestě reformem zatím nepřinesl očekávaný blahobyt a rozkvět. Po zahájení reformem 2. ledna 1992, spojeném s liberalizací cen, se země z řady příčin, o nichž se zmíním dále, ocitla ve stavu hluboké krize.

Krize a její příčiny²

Krize se projevila především příkrým poklesem hrubého domácího produktu, který – jak se donedávna oficiálně uvádělo – za léta 1991–1994 dosáhl 47,3 %. Přítom některé nepřímé ukazatele (např. podstatně menší snížení energetické spotřeby) svědčí o tom, že míra poklesu hrubého domácího produktu je sice velká, ale nikoli tragická. Takový předpoklad potvrdily nedávno zveřejněné závěry studie Státního statistického úřadu Ruské federace a Světové banky, podle nichž pokles hrubého domácího produktu Ruské federace za uvedené období činil „jen“ 35,2 %.³ Přesto i tento ukazatel svědčí o tom, že se Ruská federace ocitla na pokraji propasti, neboť i v období Velké hospodářské krize v letech 1929–1933 se hrubý domácí produkt USA snížil „jen“ o 31,1 %.

Nejen dynamika ruské ekonomiky, ale i její strukturální změny neposkytují mnoho důvodů k nadšení. Při povrchním pohledu by bylo možné zvýšení podílu terciárního sektoru (služeb) na hrubém domácím produktu ze 32,4 % v roce 1990 na 42,2 % v roce 1993, asi na 50 % v roce 1994 a na 51,5 % v roce 1995 považovat za projev jistého pokroku, podobného tomu, k jakému docházelo na Západě po druhé světové válce. Samozřejmě, že rozšiřování takových institucí, nezbytných pro tržní hospodářství, jako jsou banky nebo pojišťovací společnosti, lze jen uvítat. V terciárním sektoru však uskutečňují svou expanzi, a to zcela nemezeně, i nejrůznější zprostředkovatelské firmy, které nezvyšují hrubý domácí produkt a ani k němu nepřispívají, ale jen jej přerozdělují, což se často uskutečňuje ve prospěch stínové ekonomiky (která podle oficiálních údajů produkuje navíc 20–40 % oficiálního hrubého domácího produktu).

Naopak klesá výrobní dynamika ve „spotřebitelských“ odvětvích služeb (osobní doprava, chemické čistírny, prádelny atd.) a v perspektivních odvětvích (vzdělání, věda, kultura).

Zvláště negativní důsledky vyplývají ze strukturálních změn v průmyslu. Např. podíl strojírenství, které je jádrem každé rozvinuté ekonomiky, se snížil z 21 % v roce 1993 na 16 % v roce 1994. Vezmeme-li v úvahu, že i tak nízký podíl lehkého průmyslu na ruské průmyslové výrobě se snížil ze 7,7 % v roce 1993 na 5,8 % (!) v roce 1994 a že rovněž podíl samozásobení spotřebními předměty klesl ze 77 % v roce 1992 na 65 % v roce 1994 (v neposlední řadě v důsledku snížení zemědělské produkce o dalších 9 % v roce 1994 oproti předcházejícímu roku), pak je zcela zřejmé, že problém oslabení ekonomické bezpečnosti Ruské federace je velmi závažný.⁴

Přitom by bylo mylné domnívat se, že uvedené negativní tendence v ruském průmyslu samy o sobě poskytují dodatečné možnosti zahraničním vývozcům příslušné produkce. Vždyť nízký kurz rublu (od konce dubna do konce srpna 1995 se kurz sice zpevnil z 5 200 rublů na 4 400 rublů za 1 \$ a na podzim roku 1995 se zhruba ustálil v rozmezí 4 700–4 800 rublů za 1 \$, avšak reálně se pohybuje jen okolo 2 000 rublů za 1 \$) a špatná finanční situace většiny podniků limitují jejich dovoz.

Velké obavy vyvolává prohlubující se investiční krize. V roce 1994 se investice do národního hospodářství snížily ve srovnání s předcházejícím rokem o 27 % a v roce 1995 – podle předběžných údajů Ministerstva hospodářství – o 8–11 %. Přitom může být jen slabou útěchou poměrně pozitivní skutečnost, že pozůstatky centralizované regulace investic se stále více vytrácejí a nehrají již prvořadou roli.

Dost rozporné jsou výsledky zahraničněobchocní činnosti Ruské federace. Aktivní saldo obchodní bilance se „vzdáleným zahraničím“ dosáhlo v roce 1994 na první pohled záviděníhodných 19,8 mld. \$ a v roce 1995 pak 19,9 mld. \$ ve srovnání s 16 mld. \$ v roce 1993. Na jedné straně to Ruské federaci otevírá určité možnosti pro vypořádávání jejího zahraničního dluhu (kolem 130 mld. \$ koncem roku 1995), jehož větší část „zdědila“ po SSSR (více než 103 mld. \$).

Avšak na druhé straně za zhoršených obchodních podmínek pro Ruskou federaci bylo možné takového aktivního salda dosáhnout jen za cenu bolestného omezování nanejvýš potřebného dovozu, jakož i dalšího marnotratného vývozu neobnovitelných přírodních zdrojů (především energetických surovin a barevných kovů). A nevelký čistý příliv přímých zahraničních investic, představující v roce 1994 pouze 1,3 mld. \$, tj. méně než 1 % jejich světového toku za uvedený rok (150 mld. \$),⁵ nutí k zamyšlení nad tím, proč v takové zemi, jako je Rusko, bylo investováno tak málo.

Krize velmi negativně ovlivnila životní úroveň a sociální podmínky obyvatelstva. Reálné příjmy na jednoho obyvatele, které v roce 1992 klesly na 33–34 % úrovně roku 1991, se poté poněkud zlepšily, ale stále ještě jsou o 30–40 % nižší než v roce 1991. Velký podíl občanů, žijících pod úrovní velmi nízkého oficiálního minima, určujícího hranici chudoby, se podle pochybného tvrzení místopředsedy vlády Ruské federace Jurije Jarova snížil v průběhu roku 1995 ze 30 % na 25 %.⁶ K těmto občanům patří především důchodci a nezaměstnaní, jejichž podíl na aktivním obyvatelstvu představuje 13 % (na burze práce jsou registrována 3 %). Průměrná měsíční mzda na konci roku 1995 činila pouze 125 \$. Poměr mezi příjmy 10 % nejbohatších a 10 % nejchudších vrstev obyvatelstva dosáhl poměru 15:1. To všechno spolu s pronikavým zhoršováním situace v oblasti zdravotnictví a sociálního zabezpečení vyvolává ostré společenské konflikty.

Uvedené krizové procesy samozřejmě souvisejí i s tíživým „dědictvím“ po SSSR. Jejich hlavní příčina však spočívá v nerozvážné a neefektivní politice reform, zahájené cenovou liberalizací 2. ledna 1992. Tehdejší vládu v čele s domnělým „hrdinou reformem“ Jegorem Gajdarem nenapadlo nic lepšího, než „vrhnout se do vody a nevěděť, zda je tam brod“. Držela se tedy primitivní zásady: Nejdřív vše zboříme a pak se teprve uvidí, co udělat dál.

Liberalizace cen je nepochybně jedním z nejdůležitějších prvků transformace k tržnímu hospodářství. Nelze s ní však začít bez vytvoření alespoň nejnezbytnějšího minima potřebné tržní infrastruktury (právo, vlastnictví atd.). Ale v Rusku se začalo právě tím, že trh lze zavést prostým uvolněním cen. Tato představa, ve své podstatě mylná, „vychází ze zásadně chybného chápání způsobu fungování tržního hospodářství“.⁷ Přitom se zcela ignorovaly zkušenosti západní Evropy, kde poválečná liberalizace cen trvala 10–15 let.

Současně se „gajdarovci“ ocitli v zajetí iluze, že bude platit přibližně následující postup: uvolnění cen – jejich růst – zvyšování stimulů pro výrobce – růst výroby – zvyšování nabídky zboží – stabilizace cen nebo dokonce jejich následné snižování. Tento postup se však uplatňuje v plné míře jen v otevřené tržní ekonomice nebo částečně v hospodářství s tržními základy (jako tomu bylo v Chile). V bývalých plánovaných ekonomikách může

uvolnění cen přinést víceméně rychle pozitivní efekt jen v těch zemích, kde v době zahájení reformy je nabídka a poptávka v relativní rovnováze. Tak tomu bylo např. v bývalé ČSFR, kde poté došlo k výraznému růstu cen, jenž však nevyústil v hyperinflaci.

Úplně jiná byla situace v naprosto deficitní, silně zmonopolizované ekonomice, v mnoha směrech izolované vůči vzdálenému zahraničí, jakou měla Ruská federace na počátku roku 1992. Bylo zcela zákonité, že se začal prosazovat zcela jiný postup: uvolnění cen – neudržitelný růst cen – zpomalení výroby monopolisty i jinými výrobci deficitní produkce a její ještě větší zdražování – zmenšení nabídky – hyperinflace.

Gajdarova vláda posadila zemi mezi dvě židle: v roce 1992 neměla Ruská federace ani plánovanou, ani tržní ekonomiku. Především ztratila celý rok pro privatizaci, která představuje hlavní proces přechodu k tržní ekonomice, i když Ruská federace měla od 3. července 1991 progresivní a použitelný zákon o privatizaci. Až teprve vláda Viktora Černomyrdina začala od roku 1993 uskutečňovat reálné přeměny vlastnických vztahů, doprovázené vytvářením dalších prvků tržního hospodářství.

Vnitroekonomické změny

Rozvinutá tržní ekonomika je vždy jakousi *syntézou trhů a společenských institucí*, z nichž nejdůležitější je *soukromé vlastnictví* výrobních prostředků. Přitom nejde jen a především o individuální, nýbrž o skupinové soukromé vlastnictví (různé kapitálové společnosti – akciové i s ručením omezeným). K tomu je třeba podotknout, že rozdíl mezi malou a velkou privatizací v kvalitativním smyslu spočívá právě v tom, že se v prvním případě vytvářejí neakciové podniky a v druhém případě kapitálové společnosti.

Na začátku roku 1996 připadá na soukromý (nebo v každém případě nestátní) sektor kolem 70 % vytvářeného hrubého domácího produktu. Vzhledem k tomu, že obrovská stínová ekonomika, o níž jsem se již zmínil, je z pochopitelných důvodů organizována na soukromém základě, podíl nestátního sektoru na skutečně vytvářeném hrubém domácím produktu je ještě mnohem vyšší.

Malá privatizace, především v terciárním sektoru (zejména v maloobchodě a v odvětvích spotřebitelských služeb), je prakticky dokončena. Na počátku roku 1995 dosáhl počet malých podniků v sekundárním a terciárním sektoru 1,038 milionu, což je téměř čtyřnásobek ve srovnání s koncem roku 1991 (0,268 milionu). K nim je třeba připočítat 280 000 farmářských hospodářství na venkově a 350 000 osob svobodných povolání se soukromou praxí (lékaři, advokáti, tlumočníci, překladatelé aj.).

Malá privatizace zcela jistě neprobíhala v optimální formě. Jen 10 % malých podniků (podle zákona Ruské federace o podpoře malého podnikání k nim patří průmyslové a stavební podniky s průměrným evidenčním stavem do 200 pracovníků a v ostatních odvětvích do 50 pracovníků) patří jednotlivcům, 70 % pracovním kolektivům a 20 % jiným (větším) firmám. Je skutečností, že taková situace byla předurčena tím, že na počátku privatizace bylo v Ruské federaci velmi málo vlastníků legálního kapitálu, dostatečného k získání alespoň malých podniků.

Počet malých podniků na začátku roku 1995 byl zcela nedostatečný pro tak velkou zemi, jakou je Ruská federace. Stačí uvést, že např. v Polsku je jich kolem 2 milionů, i když jde o zemi mnohem menší než Rusko. Nedostatečný počet malých podniků v Ruské federaci je do značné míry podmíněn tím, že vzhledem k rozpočtové krizi stát jen velmi málo podporuje vytváření nových firem.

Mnohem problematičtější – jako ostatně ve všech reformních zemích – se ukázala *velká privatizace*. Na počátku roku 1995 zahrnovala 33 000 podniků, z nichž bylo jako akciové společnosti zaregistrováno kolem 25 000. Z těch bylo kolem 8 500 plně privatizovaných, tj. takových, v nichž neměl stát ani jedinou akcii. Za první tři čtvrtletí roku 1995 dosáhl počet akciových společností 27 500 a plně privatizovaných akciových společností bylo 12 500. Přitom do podzimu roku 1995 byly nabízeny státní balíky akcií nikoli nejvýnosnějších pod-

niků. Avšak za účelem dosažení finančních příjmů z privatizace, stanovených státním rozpočtem na rok 1995 ve výši 8,7 bilionu rublů, byly v listopadu nabídnuty do aukcí akcie 136 nejatraktivnějších akciových společností, včetně ropných společností a Jednotné energetické soustavy Ruska.⁸ Bohužel se ale nepodařilo dosáhnout stanovených příjmů.

V průběhu velké privatizace se doposud objevily dva ohromné problémy. Za prvé, téměř vůbec nebylo využito pozitivních zkušeností ostatních reformních zemí. Např. vůbec nebyly převzaty zkušenosti z nejúspěšnější metody kuponové privatizace v bývalé ČSFR, především v České republice, a to nehlédě na doporučení mnohých ruských expertů (i já sám jsem nejednou tuto metodu doporučoval v ruském tisku). Protože ruské *vauchery* (privatizační poukázky) na rozdíl od českých kuponových knížek byly anonymní a podléhaly volné koupi a prodeji, jejich velká část se „přestěhovala“ – jak bylo možné očekávat⁹ – do rukou mafie stínové ekonomiky.

Na tomto základě vznikla nová forma ekonomické kriminality. Např. četné fingované firmy (více než devadesát z nich zmizelo beze stopy) dokázaly zlákat spoustu občanů svými sliby vysokých dividend za předání jejich vaucherů do své „svěřenecké správy“, a tak podvedly 3 miliony občanů, kterým byla způsobena ztráta ve výši 9 bilionů rublů. I po přechodu od vaucherové k peněžní formě privatizace od 1. července 1994 si mafie, zbohatlá na cizích vaucherech, „mastí kapsy“ na rozprodeji akcií, získaných předtím za pakatel, a na nejrůznějších „zprostředkovatelských“ operacích s akciemi.

Za druhé, jako velmi pochybná se ukázala privatizační zvýhodnění pro pracovní kolektivy. Na jedné straně je privatizace v jejich prospěch v každém případě lepší, než když se velkých, a tím spíše kontrolních balíků akcií zmocní mafie.¹⁰ Kromě toho mnohé ztrátové a obtížně sanovatelné podniky mohly být privatizovány jen z iniciativy a při vedoucí roli jejich zaměstnanců. Avšak na druhé straně zvýhodňování pracovních kolektivů odporuje hlavnímu principu demokracie – rovnosti práv a příležitostí pro všechny občany.

Kromě toho zaměstnanci mnohých životaschopných podniků, aby je dostali pod svou kontrolu, pod vedením svých ředitelů a různých manažerů falzifikovali privatizační proces, např. umělým podhodnocováním základních výrobních i nevýrobních fondů, což jim usnadňovalo získání kontrolního balíku akcií. Za úplatky jim pomáhali i privatizační úředníci, kteří také provozovali podobné „řemeslo“, a proto mafie po dohodě s nimi mohla díky podhodnocování fondů přes nastrčené osoby získávat velké balíky akcií.

Uvedu jeden z nejkřiklavějších příkladů. Veškerý výrobní majetek obrovského a do značné míry moderně vybaveného automobilového koncernu AMO–ZIL, specializovaného na výrobu nákladních automobilů, s desítkami poboček a s předprivatizačním stavem 110 000 zaměstnanců byl oceněn na směšnou částku 2,6 mld. rublů, odpovídající dnes podle tržního měnového kurzu částce 0,7 milionu (!) dolarů. Podobná „reálná tvorba kapitálu“ nejen komplikuje sanování privatizovaných podniků z ruských zdrojů, ale odrazuje i potenciální zahraniční investory, kteří pokládají takové investice za nesolidní.

Druhá etapa privatizace, která začala 1. července 1994, může a měla by značně upevnit institucionální základy tržního hospodářství v Ruské federaci. Avšak vzhledem k tomu, že se v důsledku pronikavého zhoršení materiální situace a peněžních těžkostí rozhodlo podle oficiálních údajů nakupovat akcie pouze 6–7 % ruských občanů, objevuje se otázka efektivnějšího zapojování zahraničních investic.

Ačkoli je to na první pohled překvapivé, proces přeměny vlastnických vztahů ve *vojenském průmyslu*, jenž tvoří výrobní základnu *vojenskoprůmyslového komplexu*, drží krok s privatizací v civilních odvětvích. Tento proces úzce souvisí s konverzí vojenskoprůmyslového komplexu, která je usnadněna tím, že již koncem 80. let byly výrobní kapacity vojenského průmyslu zhruba z poloviny využívány pro civilní produkci. V současné době dosáhl její podíl 82 %.¹¹ Bohužel omezování vojenské výroby probíhá značně živelně, bez jasné konverzní koncepce. Není nahrazováno zvyšováním civilní produkce, které by zajišťovalo zachování i růst počtu pracovních míst. Z větší části kvůli konverzním nákladům se početní stav zaměstnanců v průmyslu jen za rok 1994 ve srovnání s rokem 1993 snížil o 367 000, tj. o 13,4 %.

Pokud jde o odstátňování a privatizaci ve vojenskoprůmyslovém komplexu, tak pouze 400 (tj. 1/5) vojenských podniků zatím nepodléhá privatizaci a přeměňují se v podniky přímo napojené na státní rozpočet. Všechny ostatní vojenské podniky byly zařazeny do částečné privatizace na léta 1994–1996, přičemž v rukou státu zatím zůstává kontrolní balík jejich akcií či „zlatá akcie“, zabezpečující blokační menšinu při přijímání rozhodnutí představenstva a dozorčí rady. Později se očekává radikálnější privatizace.¹²

Bohužel mnohem pomaleji než v sekundárním a terciárním sektoru probíhá reformní proces v *zemědělství*, i když také zde se uskutečňují určité změny. Na konci roku 1993 bylo 24 000 kolchozů a sovchozů přeregistrováno jako právnické osoby. Z tohoto počtu si 8 100 z rozhodnutí pracovních kolektivů zachovalo dřívější status, 11 300 bylo přetvořeno na akciové společnosti a na družstva různého typu, ostatní se připojily k silnějším hospodářstvím nebo byly zlikvidovány. Všechny uvedené podniky hospodaří samostatně, státní plánování je věcí minulosti.

Počet soukromých farmářských hospodářství se zvýšil od podzimu 1993 do začátku roku 1996 pouze o 12 000, tj. z 268 000 na 280 000. Jejich dalšímu rozvoji však brání různé faktory, včetně velkých počátečních nákladů na vybudování nové farmy v podmínkách obrovské inflace, nedostatku malé zemědělské mechanizace, obtíží s odbytem produkce aj. Protože nová Ústava Ruské federace z roku 1993, která dovoluje soukromé vlastnictví půdy, vytváří určité předpoklady k urychlení přeměn v zemědělství, je potřeba ještě přijmout soubor konkrétních zákonů.

Podle mého názoru potřebuje Rusko na delší dobu smíšené zemědělství, v němž by si různé formy vzájemně konkurovaly na rovnoprávném základě. Vynucená privatizace by byla patrně stejně škodlivá jako vynucená stalinská kolektivizace v letech 1929–1932 a mohla by způsobit hlad. Je povzbudivé, že se skutečně prosazuje tendence k smíšenému zemědělství.

Další velice významnou institucí tržního hospodářství je – jak známo – *stát*. V současné době disponuje ruský stát téměř kompletním souborem nástrojů řízení (daňových, úvěrových, peněžních aj.), které jsou vlastní tržním ekonomikám. Tyto nástroje jsou však zatím bohužel využívány dost neefektivně, někdy dokonce kontraproduktivně, což brání přechodu od krize k růstu nebo jej přinejmenším zpomaluje. Zvlášť negativně se projevuje absence promyšlené strukturální politiky, i když ji Ministerstvo hospodářství začalo rozpracovávat již v roce 1992. Taková politika je naléhavě nezbytná pro celé období transformace; teprve po přechodu na normální tržní ekonomiku se její úloha sníží při současném zvýšení významu spontánních tržních faktorů, ovlivňujících strukturální změny v ekonomice.

Ze všech trhů zaznamenal při startu největší rozvoj *trh zboží*, což se zpočátku projevilo snad jako jediný pozitivní výsledek uvolnění cen. Maloobchod byl převeden na tržní základ především díky jeho všeobecné privatizaci. Velké soukromé velkoobchodní distributorské firmy, které v západních ekonomikách plní nejen zprostředkovatelské, ale hlavně marketinkové funkce, jsou zatím ve stadiu formování. Takovou roli postupně přebírají velkoobchodní firmy, formující se na základě územních podniků bývalé Hlavní správy materiálně-technického zásobování SSSR. Role komoditních burz, jež koncem osmdesátých a začátkem devadesátých let zažily přechodný živelný „rozkvět“, se prakticky dostala na normální úroveň a dnes má význam běžný pro tržní ekonomiku. Ze 4 500 burz a jejich poboček, které na území Ruské federace existovaly v roce 1990, zůstalo k 1. lednu 1996 jen 305, z nichž pouze 79 vlastní licenci na burzovní obchody. A přitom pouze dvě – Ruská burza zboží a surovin a Moskevská burza zboží – mají celostátní význam.

V Ruské federaci se prakticky vytvořil i *trh práce*, k čemuž přispěly dva hlavní předpoklady. Za prvé, při výše zmíněné úrovni nezaměstnanosti již existuje dostatečný potenciál volné pracovní síly, přičemž zpravidla s vysokým stupněm všeobecného vzdělání, což v případě potřeby umožňuje její rychlé přeškolení a rekvalifikaci. Za druhé, do značné míry je možný volný pohyb pracovních sil mezi odvětvími i regiony, čemuž v sovětské době bránily různé administrativní překážky. K volnému pohybu pracovních sil napomáhá postupné formování trhu s byty pomocí jejich privatizace i nové výstavby. Do začátku roku 1995 bylo

zprivatizováno 11 milionů bytů, tj. 32 % celého bytového fondu ve městech. Privatizace bývalých státních bytů se uskutečňuje téměř bezplatně, vybírají se jen malé poplatky na úhradu administrativních nákladů. Přesto jsou zprivatizované byty nabízené k prodeji zatím neúměrně drahé, což velmi ztěžuje jejich koupi při získání práce v jiném městě.

V monetární sféře zaznamenal velký pokrok *bankovní sektor*, obsluhující *peněžní a úvěrový trh*. V rozvoji tohoto sektoru dosáhla Ruská federace patrně největších úspěchů ve srovnání s jinými reformními zeměmi. V Ruské federaci se vytvořil dvouúrovňový bankovní systém typický pro tržní ekonomiku – Ruská ústřední banka (CBR) jako emisní a pokladní centrum země a více než 2 400 komerčních bank (zčásti se státní účastí) s více než 5 300 pobočkami (celkem asi 40 000 spolu s pobočkami Spořitelni banky Ruské federace, zatím kontrolované státem, ale podléhající další privatizaci). Základní kapitál těchto bank se od počátku roku 1994 do začátku roku 1995 ztrojnásobil a převýšil 3 biliony rublů. Jejich rentabilita (poměr zisku k aktivům), která koncem roku 1991 činila v průměru 1,5 %, v roce 1995 dosáhla více než 6 %. Avšak vlastní kapitál mnohých bank nezajišťuje jejich dostatečnou stabilitu a spolehlivost. Proto CBR od roku 1994 zastavila registraci nových bank, jejichž vlastní kapitál v době registrace nedosahuje rublového ekvivalentu 1 mil. ECU. A v roce 1999 se tato hranice zvýší na 5 mil. ECU.

Největší ruské komerční banky již zaujaly poměrně solidní postavení na mezinárodní scéně. Podle údajů známého časopisu *Banker* se šest z nich velikostí vlastního (základního) kapitálu řadí do první tisícovky světových bank, mezi nimiž zaujímají místa v pořadí od 425 do 996. Z hlediska své rentability zaujímají v této první tisícovce místa od prvního (11,82 %) do 255 (1,58 %).¹³

Ruský bankovní systém již v mnohém odpovídá normálním potřebám tržní ekonomiky, ale řadu problémů bude ještě potřeba dořešit. Síť komerčních bank ještě není dostatečně hustá; na 100 000 obyvatel (nepočítáme-li Spořitelni banku a její pobočky) připadá 5–6 komerčních bank s jejich pobočkami, zatímco v západních zemích se tento ukazatel pohybuje mezi 10–50. Jen asi 27 % všech komerčních bank mělo v roce 1995 základní kapitál převyšující 1 mld. rublů, tj. mohlo být považováno za víceméně solidní. Asi čtvrtina bank vykazuje ztráty. Příčinou je nejen nedostatečná platební schopnost mnohých klientů přijímajících úvěry, ale i spekulativní, nekorektní operace samotných bank, zejména na trhu mezibankovních úvěrů, který v důsledku podobných operací prožil v srpnu 1995 hlubokou krizi. Jako reakci na tuto krizi CBR odebrala k 3. lednu 1996 licenci 315 komerčním bankám, a to do doby jejich konsolidace anebo likvidace. Ke stabilizaci monetární sféry má napomoci nová „varianta“ Zákona o bankách a bankovní činnosti, přijatá na začátku roku 1996, a instrukce CBR O režimu regulace činnosti úvěrových organizací, které vstoupily v platnost 1. března 1996.

V podmínkách pokračující (i když již klesající) superinflace dávají komerční banky obvykle přednost krátkodobým úvěrům na 1–3 měsíce. Úvěry proto pokrývají jen 3,5 % národohospodářských investic, ačkoli z makroekonomického hlediska by bylo účelné 20–30 %.

Ve srovnání s přece jen zjevným pokrokem úvěrového a peněžního trhu je méně rozvinut *kapitálový trh* v podobě cenných papírů, neboť velká privatizace ještě zdaleka není ukončena. Značnou aktivizaci tohoto trhu lze však očekávat již v roce 1996.

Zahraničněekonomická transformace

V průběhu ruských reforem se uskutečnila hluboká transformace systému zahraničně-ekonomických vztahů. Již v roce 1992 byl definitivně zrušen státní monopol zahraničního obchodu, charakteristický pro plánované (tedy i pro sovětské) hospodářství, v současné době po něm zůstaly prakticky jen vzpomínky. To se týká vztahů jak s blízkým, tak i se vzdáleným zahraničím (k němuž patří i Česká republika), které – jak ukazuje následující tabulka – zaujímá přední místo v zahraničním obchodě Ruské federace. V prvním pololetí roku 1995 jeho podíl dosáhl 80,2 % ve srovnání se 76,4 % v prvním pololetí roku 1994.¹⁴

Vývoj zahraničního obchodu Ruska v prvním pololetí 1995 podle skupin zemí

	1. pololetí 1995 v mld. \$	V % k stejnému období 1994
Vývoz zboží celkem	36,6	129,7
Země vzdáleného zahraničí	30,2	138,5
Země SNS	6,4	100,1
Dovoz zboží celkem	21,0	114,6
Země vzdáleného zahraničí	16,0	116,8
Země SNS	5,0	108,2

Pramen: Экономика и жизнь, 40/1995.

Zahraničněekonomická transformace se uplatňuje především v následujících směrech:

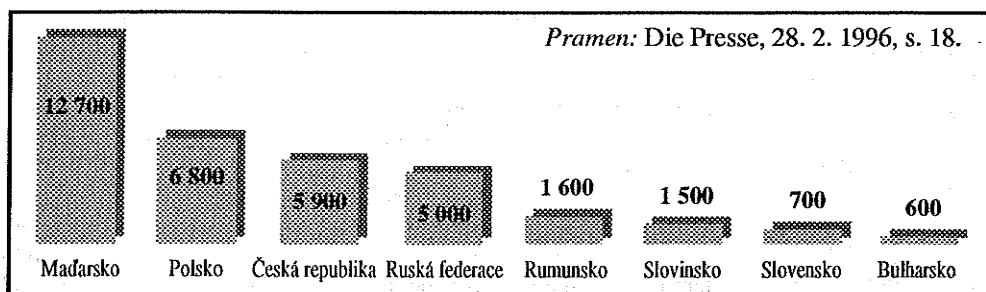
a) Na základě výnosu prezidenta B. Jelcina z 15. listopadu 1991 získaly ruské podniky definitivně možnost zabývat se volně a bez jakékoli předběžné registrace vývozními a dovozními operacemi (přirozeně pokud jsou toho ekonomicky schopné). Mohou buď zřizovat vlastní vývozní a dovozní firmy, nebo využívat služeb zprostředkovatelů, z nichž bezesporu nej kvalifikovanější a nejvýkonnější jsou firmy, vytvořené z bývalých státních sdružení zahraničního obchodu, která se vyčlenila ze systému Ministerstva vnějších ekonomických vztahů.

Přímá státní účast na zahraničním obchodě se v podstatě omezuje na prodej zbraní a vojenských materiálů do zahraničí, hlavně prostřednictvím společnosti Rosvooruženie, a také na operace uskutečňované prostřednictvím společností Roskontrakt, která je nejaktivnější ve vztazích se zeměmi SNS po linii mezistátních dohod.

b) Po snížení v roce 1992 činil čistý příliv přímých zahraničních investic 0,7 mld. \$ v roce 1993, 1,3 mld. \$ v roce 1994 a více než 2 mld. \$ v roce 1995. K dubnu 1995 bylo v Ruské federaci zaregistrováno 15 717 podniků s účastí zahraničního kapitálu. Z nich skutečně fungovalo jen 8 889 (57 % z celkového počtu), z toho s firmami ze země vzdáleného zahraničí 7 755 a ze SNS 1 134. Podíl zahraničních partnerů na jejich celkovém základním kapitálu činí 59 %.¹⁵ Kolem 40 % všech podniků s účastí zahraničního kapitálu jsou stoprocentní pobočky zahraničních firem.

Příliv přímých zahraničních investic je mnohem menší, než je jejich reálná potřeba v Ruské federaci, která podle mého odhadu představuje řádově 10–12 mld. \$ ročně (právě tolik by Rusko mohlo absorbovat). Přitom celkový objem takových investic v Ruské federaci, jak vyplývá z následujícího grafu, je mnohem nižší než analogický ukazatel nejen pro Maďarsko, ale i pro Polsko a Českou republiku.

Přímé zahraniční investice v reformních státech (stav na konci roku 1995 v mil. \$)

Podle údajů Státního statistického úřadu Ruské federace, uveřejněných ve Financových izvestijach 2. února 1996, dosáhly k říjnu 1995 přímé zahraniční investice v Rusku 6 mld. \$. Rozdíl mezi touto částkou a údajem Rakouského institutu mezinárodních ekonomických vztahů, uveřejněným v deníku Die Presse, je zřejmě způsoben použitou metodikou.

Na podniky s účastí zahraničního kapitálu připadají pouze 0,2 % ekonomicky aktivního obyvatelstva Ruské federace. Jen 5 % z nich lze hodnotit jako firmy, fungující z makroekonomického pohledu velmi úspěšně. Soustředí se především na obchod a zprostředkovatelskou činnost, zatímco právě v těch odvětvích, kde jsou zvláště potřebné (zejména ve strojírenství, v elektronice apod.), je jich velmi málo.

Je třeba si uvědomit, že tato situace je do značné míry způsobena nedostatečně příznivými ekonomickými a právními podmínkami pro zahraniční investory v Ruské federaci, což často v negativním smyslu převažuje nad přednostmi Ruska jako země vhodné pro investování zahraničního kapitálu, k nimž především patří ohromné přírodní bohatství ve spojení s levnou a kvalifikovanou pracovní silou a s vysokým vzdělanostním i vědeckým potenciálem.

Od samého počátku reformy se v ruských nejvyšších kruzích stále hovoří o nutnosti zlepšit podmínky pro zahraniční investice. Avšak zahraniční podnikatele stále odrazuje právní i politická nestabilita, ohromná byrokracie a korupce, slabá ochrana před organizovanou i ostatní kriminalitou a nedostatečné ekonomické stimuly. Situace se sice začala poněkud zlepšovat po vytvoření Konzultativní rady pro zahraniční investice v čele s ministerským předsedou Ruské federace V. Černomyrdinem a s účastí představitelů velkých nadnárodních společností (červen 1994) a po přijetí závazku ruské vlády, že bez dohody s touto radou nepřijme žádná opatření, týkající se postavení zahraničních investorů. Např. podniky s minimálně 30 % zahraniční účastí získaly řadu daňových zvýhodnění, jaká mají malé ruské podniky. Přitom je zcela spravedlivé, že zvýhodnění je třeba nahradit v tom případě, pokud je podnik likvidován dříve než za pět let po jeho založení.

Vzhledem k nedostatečné konkurenceschopnosti vlastní ekonomiky nemůže Ruská federace zatím poskytnout zahraničním podnikatelským investorům na svém území stejné podmínky hospodaření, jaké mají domácí firmy, tak jak je to běžné na Západě. Přitom Ruská federace může a musí v nejbližších letech svůj ekonomicko-právní rámec pro působení zahraničního kapitálu přiblížit k podmínkám středoevropských reformních zemí (včetně České republiky) a poté i nově industrializovaných zemí (Korejské republiky, Tchaj-wanu aj.). Tuto nezbytnost jsem zdůvodnil již ve své expertní zprávě pro Ministerstvo hospodářství Ruské federace v létě roku 1992. Bohužel se v tomto směru doposud nepodařilo dosáhnout opravdového průlomu.

c) Systém státní regulace zahraničního obchodu Ruské federace se v současné době těsně přiblížil pravidlům GATT (na jehož bázi se – jak známo – od počátku roku 1995 vytváří WTO) a v podstatě přechází k normálním opatřením celní a tarifní politiky. V roce 1992 převzala Ruská federace po bývalém SSSR status pozorovatele v GATT. V současné době je téměř připravena na členství ve WTO, k čemuž přispívá zákon Ruské federace o regulování zahraničního obchodu, který vstoupil v platnost 13. října 1995.

d) Od roku 1992 Ruská federace podstatně pokročila k směnitélosti rublu tím, že dosáhla jeho vnitřní konvertibility (tj. pro rezidenty, především pro ruské právnické osoby). I poválečné zkušenosti západoevropských zemí s jejich dlouhodobými tradicemi rozvinuté tržní ekonomiky svědčí o tom, že k zajištění plné konvertibility svých měn (včetně sféry kapitálových operací) potřebovaly nejméně 10–15 let. Rusko má k tomu objektivně horší předpoklady, takže plně směnitelný rubl se určitě neobjeví do konce tohoto století.

V dlouhodobém výhledu je proto nutné zajistit makroekonomickou stabilizaci a vytvořit dostatečný počet konkurenceschopných podniků zpracovatelského průmyslu, schopných obsadit volná místa na světovém trhu a pevně v nich zakotvit. Avšak již v krátkodobém výhledu je možné konsolidovat tendenci k posilování rublu, která se začala projevovat od května 1995. Za tímto účelem je nezbytné přejít k prodeji určité, byť i nevelké části pozem-

ků nerezidentům pro ekonomické účely a rozšířit přístup zahraničních investorů k privatizaci. V této souvislosti je třeba ocenit skutečnost, že k aukcím s akciemi výše zmíněných 136 nejatraktivnějších akciových společností byl připuštěn zahraniční kapitál za liberálnějších podmínek než v minulosti.

e) Určitou roli v zahraničněekonomických přeměnách mohou sehrát volné ekonomické zóny. Zatím víceméně pokročilo (i když s velkou námahou a s mnohými výhradami) formování pouze dvou volných ekonomických zón – v Kaliningradské oblasti na Baltu a v prostoru města Nachodka na Dálném východě. I nejméně úspěšnější zkušenosti se zřizováním a fungováním volné ekonomické zóny v ČLR svědčí o tom, že uplatňování tohoto nástroje vytváří neméně problémů, než jich pomáhá řešit. Proto jsem se již v období gorbačovské „přestavby“, kdy se o vytváření volných ekonomických zón teprve uvažovalo, k nim vyjadřoval s obezřelou skepsí a byl jsem přesvědčen o tom, že v zahraničněekonomických přeměnách mohou sehrát jen pomocnou a dočasnou roli.¹⁶ Tento názor potvrzují i nedávná rozhodnutí čínské vlády, které chce od roku 1996 v podstatě zlikvidovat volné ekonomické zóny zrušením zvláštního celního režimu, byť při zachování zvýhodněné sazby korporní daně ve výši 15 % při normální sazbě 33 %.¹⁷

V celkovém kontextu zahraničněekonomických přeměn v Rusku si blíže povšimněme *ekonomických vztahů mezi Ruskou federací a Českou republikou*. Do konce osmdesátých let bylo někdejší Československo po NDR druhým největším obchodně-ekonomickým partnerem SSSR (a v tomto rámci Ruska). Avšak po likvidaci RVHP v roce 1990 se dvoustranné ekonomické styky mezi oběma zeměmi pronikavě zúžily, a to zejména bohužel v oblasti výrobní specializace a kooperace, což znamenalo pro oba partnery citelnou ztrátu.

Jestliže v roce 1990 připadalo na ČSFR 9,3 % zahraničněobchodního obrátu SSSR, v roce 1994 podíl České republiky na zahraničním obchodě Ruské federace činil pouze 2,2 %. Proto není Česká republika ani v první desítku zahraničněobchodních partnerů Ruska, které je pro Českou republiku z hlediska významu čtvrtým partnerem v jejím zahraničním obchodě. Pro Českou republiku jsou zvláště důležité dodávky ruské ropy, které v následujících třech letech budou pokrývat 98,5 % její potřeby ropy. Na základě smlouvy, uzavřené mezi ruskou společností Gazeksport a českou společností Transgaz, dostane Česká republika každoročně 8–9 mld. m³ ropy.

V současné době si obě strany plně uvědomují škodlivost a zhoubnost omezování ekonomické spolupráce a vyvíjejí společné aktivní úsilí pro její rozšíření. V roce 1994 se poprvé od roku 1990 podařilo zastavit pokles vzájemného obrátu zboží, který činil 1,8 mld. \$, tedy stejně jako v roce 1993. Přitom vývoz Ruské federace do České republiky dosáhl v roce 1994 výše 1,3 mld. \$ a dovoz z České republiky 0,5 mld. \$. V roce 1995 činila vzájemná obchodní výměna 2,43 mld. \$, přičemž vývoz Ruské federace do České republiky dosáhl výše 1,69 mld. \$ a dovoz 0,54 mld. \$.

Značným břemenem pro ekonomickou spolupráci Ruské federace a České republiky je ovšem dluh vůči České republice, který Ruská federace „zdědila“ po SSSR po státní linii ve výši 3,4 mld. \$. Tento problém neřeší v posledních letech trvale pozitivní obchodní bilance Ruska s Českou republikou, která za období 1992–1994 dosáhla výše 1,6 mld. \$ a v roce 1995 se ještě zvýšila o 1,2 mld. \$ ve prospěch Ruské federace.¹⁸ Tato aktivní bilance se totiž vytvořila po zrušení státního monopolu zahraničního obchodu v obou zemích, a to na úrovni podniků, nikoli státu. Snad nejpřespektivnější cestou k řešení problému dlužných pohledávek je předání akcií privatizovaných státních podniků Ruské federace české straně a také státních cenných papírů typu obligací federální půjčky Ruské federace. Obě varianty se posuzují na obou stranách.¹⁹

Velmi perspektivní cestou spolupráce jsou vzájemné přímé investice. Z českých firem mají největší předpoklady pro ziskové investování v Rusku formou vytváření společných podniků i vlastních poboček strojírenské firmy, zejména světoznámý koncern Škoda. Ten již odvedl hodně práce při organizování montážní výroby automobilů i tramvají v Ruské federaci. Myslím, že by Škoda měla dobré šance při zavádění výroby příměstských elek-

trických vlaků, které Rusko velmi nutně potřebuje. Dosud používané vlaky řížského závodu RVZ v podstatě nevyhovují Rusku ani kvalitou, ani cenou (2 mil. \$). Výroba vlastních vlaků, zavedená v poslední době ve třech ruských závodech, zatím ani zdaleka nepokrývá potřeby.

Dobré perspektivy může mít také – při státní podpoře z obou stran – obnovení a prohloubení specializace a kooperace výroby na novém, tržním základě.

* * *

Rusko pravděpodobně prošlo nehlubší fází krize na jaře roku 1995. Za celý rok 1995 se hrubý domácí produkt ve srovnání s rokem 1994 snížil o 4 %, avšak průmyslová výroba o 3 %. V roce 1994 byly ve srovnání s rokem 1993 tyto ukazatele mnohem horší: snížení hrubého domácího produktu o 12,6 % a průmyslové výroby o 20,9 %. V květnu 1995 poprvé od zahájení reformy vzrostl hrubý domácí produkt ve srovnání s předchozím měsícem. Jeho ukazatel za únor 1996 ve srovnání s předchozím měsícem (2,8 %) byl nejnižším měsíčním ukazatelem inflace od začátku roku 1992.

Pro rok 1996 předpovídá OECD růst hrubého domácího produktu o 2 %.²⁰ Je pravda, že se v období od ledna do dubna 1996 neuskutečnilo oživení investiční činnosti, jak předpovídala OECD i vláda Ruské federace. Tuto skutečnost lze do jisté míry vysvětlit tím, že mnozí potenciální domácí i zahraniční investoři čekali, jak dopadnou prezidentské volby v červnu tohoto roku. Celková stabilizace ekonomiky a její další nevelký růst v roce 1996 jsou možné pouze v tom případě, pokud se podaří zvýšit efektivnost ekonomické a sociální politiky vlády.

Cesta Ruska k tržnímu hospodářství a k další demokratizaci je nezvratná, neboť – stejně jako v jiných reformních zemích – je podmíněna hlubokými objektivními příčinami. V Rusku není ani jedna silnější společenská síla, která by mohla získat moc a poté zavést zemi zpátky – k centrálně řízenému hospodářství a k totalitě. Operetní hrdinové typu Žirinovského nebo stalinští sektáři, jako je Anpilov či dokonce Andrejevová, by neměli nikoho za hranicemi Ruska mýlit, pokud jde o jejich reálný vliv. Dokonce zvolení G. Zjutanova nebo jiného kandidáta, podporovaného KSRF, v prezidentských volbách v červnu 1996 by mělo spíše vliv na formu a tempo dalších reforem než na jejich podstatu.

A protože i Česká republika jde pevně cestou tržního hospodářství a demokracie, mají naše dvoustranné vztahy při dobré vůli z obou stran velké perspektivy. Proto svou stať zakončím slovy Zdeňka Vitvara, rady velvyslanectví České republiky v Ruské federaci, z jeho interview pro Ekonomiku i žizň z března 1996: „*Jsmo partnery a nadlouho.*“ A s tímto názorem plně souhlasím.

¹ Podle mého názoru není správné „stavět“ Slovinsko do jedné řady s ostatními uvedenými zeměmi, v nichž se uskutečňuje přechod od plánovaného hospodářství k tržnímu hospodářství. Protože v bývalé SFRJ bylo plánované hospodářství zrušeno již v šedesátých letech a vytvořeno „socialistické tržní hospodářství“ na základě skupinového vlastnictví výrobních kolektivů, Slovinsko nyní přechází od jedné formy ke druhé (tj. vyspělejší) formě tržního hospodářství.

² Pokud k údajům uvedeným ve stati není připojen zvláštní odkaz, jsou převzaty z oficiálních publikací Státního statistického úřadu, z Ministerstva hospodářství a z dalších vládních orgánů Ruské federace.

³ Viz Финансовые известия, 29. 9. 1995, č. 70.

⁴ Viz Pankov, V.: Probleme der ökonomischen Sicherheit Rußlands. Österreichische militärische Zeitschrift, 4/1995.

⁵ Viz Экономика и жизнь, 43/1995.

⁶ Viz Die Presse, 22. 11. 1995.

⁷ Matzner, E., Kregel, J., Grabher, G. (Hrsg.): Der Markt-Schock. 2. přepracované vydání, Berlin 1993, s. 17.

⁸ Viz Экономика и жизнь, 44/1995.

⁹ Viz Pankov, V.: Die Transformation der russischen Ökonomie: auf dem Wege zur Marktwirtschaft? Wirtschaft und Gesellschaft, 1/1993, s. 90. Viz též Pankov, V.: Ökonomie der Reformländer. Wien 1994, s. 77.

¹⁰ Chápeme-li mafii nikoli ve smyslu žurnalisticko-publicistického žargonu, ale jako vědeckou nebo alespoň para-vědeckou kategorii, pak bych ji definoval následovně: Mafie je personifikovaná forma organizované kriminality,

která působí jak ve stínové, tak i v legální ekonomice či na jejich rozhraní. Patří k ní tyto složky: 1) šéfové klanů, udávající tón a realizující mafiánskou politiku, tzv. „zloději v rámci zákona“, 2) manažeré mafiánského středního článku, přímo organizující zločineckou nebo parakriminální činnost, 3) část volených politiků a zkorumpovaných úředníků státního aparátu, přímo spolupracujících za příslušnou odměnu s prvními dvěma vrstvami mafie a kryjících jejich kriminální činnost, 4) mafiánští „pěšáci“ (tělesní strážci bossů, vymahači „poplatků“, profesionální zabijáci aj.).

¹¹ Viz Die Presse, 20. 4. 1995.

¹² Viz Коммерсант, 45/1993.

¹³ Viz Бизнес и банки, 32/1995.

¹⁴ Jak vidíme, podíl blízkého zahraničí (tj. zemí SNS) na zahraničněobchodním obratu Ruské federace poklesl v roce 1994 pouze na 19,8 %. Celkově v zahraničněobchodním obratu zemí SNS má podíl vzájemného obchodu od roku 1992 sestupnou tendenci. To do značné míry souvisí se slabostí SNS, které často ani není bráno vážně jak uvnitř samotného SNS, tak i mimo ně, a proto není SNS jako organizací (nikoli jednotlivým členům SNS) věnována téměř žádná publikační pozornost. První podrobnější údaje o SNS jako celku viz Pankov, V.: Die GUS als Wirtschaftsraum: Weiterer Zerfall oder Reintegration? Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien. Köln, 2/1995.

¹⁵ Viz Биржевые ведомости, 25/1995.

¹⁶ Viz Pankov, V.: Die Sowjetunion zwischen Marx & Markt. Wien 1990, s. 92–93.

¹⁷ Viz Die Presse, 14. 11. 1995.

¹⁸ Viz Экономика и жизнь, 21/1995. Viz též Экономика и жизнь, 10/1996.

¹⁹ Viz Биржевые ведомости, 34/1995.

²⁰ Viz OECD Economic Surveys. The Russian Federation. Paris 1995, s. 23.